

b) INÇE WE ÝOGYN ÇEKIMLILER.

207-nji gönükme. Okaň we her setirdäki sözleriniň çekimlilerini özbaşdak göçürüň

Ädim, öküz, ýel, iki.

Dak, odun, ýakyn, ýöl, ýum.

1. Birinji setirdäki çekimlilere nähili çekimliler diýilýär?

2. Ikinji setirdäki çekimlilere nähili çekimliler diýilýär?

Türkmen dilinde çekimliler aýdylanda diliň öňe-yza hereketi boýunça iki hili bolýar:

1. inçe çekimliler: a, ö, ü, i, e. Bular aýdylan-da dil öňe, alynky dişlere tarap süýşýär.

2. Ýogyn çekimliler: a, o, u, y. Bular aýdylanda, dil yza süýşýär, alynky dişlerden daşlaşýar.

Türkmen sözlerinde ýa tutuş inçe çekimliler, ýa-da tutuş ýogyn çekimliler ulanylýar. Olar gatyşyp gelip bilmeýär. Eger sözüň birinji bognunda inçe çekimlileriniň biri bolsa, onda onuň soňky bogunlarynyň hemmesinde hem inçe çekimliler bolýar. Şeýlelikde, inçe çekimliler özara sazlaşyp gelýärler.

Meselem: iş-işçi, işçiler, işçilerde, işçilerdäki.

Eger sözüň birinji bognunda ýogyn çekimlileriniň biri bolsa, onda onuň soňky bogunlarynyň hemmesinde hem ýogyn çekimliler bolýar. Şeýlelikde, ýogyn çekimliler özara sazlaşyp gelýärler.

Meselem: al-aldy, aldylar, aldylarmy?

Emma başga dillerden giren sözlerde inçe, ýogyn çekimliler gatyşyp gelip bilýär.

Meselem: meýdan, direktor, telewizor, radio, kitap.

Sözlere goşulma goşulanda, olaryň soňky bognuna seretmeli. Olaryň soňky bogny inçe bolsa, inçe çekimlili, ýogyn bolsa, ýogyn çekimlili goşulmalar goşulýar. **Meselem:** kitap-kitaplar, direktor-direktoryň.

208-nji gönükme. Teksti okaň we her sözüň birinji bognunda haýsy çekimlileriniň bardygyny, olaryň soňky bogunlarynda nähili çekimlileriniň ulanylandygyny aýdyň.

WELLEK WE ARYLAR

Yssy düşüpdü. Suwly ýabyň arylary köpdü. Olar suwa gonup ýüzýärdiler. Wellek arylara degmedi. Arylaryňam Wellek bilen işi ýokdy, ýöne olar wyzzyldaşyp, Wellege ynjalyk bermediler. Wellegiň arylara gahary geldi. Ol elindäki çybygyny galgaty. Şolbada bir ary gelip Wellegiň ýokarky gabagyna ýelmeşdi, iňnesini sokup,

zäherini göýberdi. Wellek gaharlandy, çybygy bilen arylary urmaga başlady, emma çybygyň astyna bir ary-da düşmedi. Wellegiň ýüzi çişdi, çep gözi bütinleý ýumuldy.

1. Bu tekst sözleşiň haýsy stiline degişli?

2. Teksti abzaslara bölün we her abzasyň başlanýan ýerini aýdyň.

* * * *

209-nji gönükme. Teksti okaň we düzüminde diňe ýogyn çekimlileri bolan sözleri göçürüp alyň.

Daň saz berip, günün çykjak tarapynda ýer bilen gögün tapyşan ýeri gan ýaly gyzardy, günün altyn saçynyň tylla tarlary ykjaşýardy. Hemişe heniz daň saz bermänkä, örä çykмага endik bolan süri eýýäm örüp, tolkunymaga başlady. Adamlar ýatagyň çar töwereginden «haý-küş» etmek bilen saklap durdular. Ýaňy dogan günün häzir diňe ýiti şöhesi bardy. Emma onuň ýandyryjy howrundan nam-nyşan ýokdy, göyä diýersiň geçen tomus aýlary otly howruny sowurýan şu dogan gün däl ýalydy.

(A. Gowsudow, «Eserler»).

NUSGA: daň, saz, çykjak...

Göçürüp alan sözleriňiziň ikinji we soňky bogunlarynda diňe ýogyn çekimlileriniň ýazylmagynyň sebäbini düşündiriň.

Daň saz bermek diýen aňlatmanyň manysyny düşündiriň we sözlük depderiňize ýazyň.

* * * *

210-nji gönükme. Hekaýajygy okaň we düzüminde diňe inçe çekimlileri bolan sözleri göçürüp alyň.

SELIN

Uzakda, gum depeleriniň üstünde göm-gök bolup oturan ösümlük ýolagçynyň ünsüni özüne çeker. Bu selin diýilýän ösümlük.

Selin gum alaňlarynda ösmäge oňat uýgunlaşypdyr. Onuň tohumy çägä düşdugi gögerýär. Soňra oňa hiç zat zyýan berip bilmeýär. Eger ýel onuň üstüne çäge sürüberse, onda ol derrew täze kök urup, ýokarlygyna ösüp başlaýar. Eger ýel onuň kökleriniň daşyny ýalaňaçlansa, onda-da ol gorkuly däl. Selin oňat mal otudyr. Ol halk hojalygynda hem giňden ulanylýar.

NUSGA: depeleriniň, üstünde, ...

Göçürüp alan sözleriňiziň ikinji we soňky bogunlarynda diňe inçe çekimlileriniň ýazylmagynyň sebäbini düşündiriň.

* * * *

211-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Has gara ýazylan sözlerde haýsy çekimlileriniň sazlaşandygyny aýdyň we beýle sazlaşygyň sebäbini düşündiriň.

ÝOLLY DERE

Suratyny sözde çeksem,	Kah-kah urşup käkilikler,
Egrem-bugram ýoldy dere,	Göýä edýär çakylyklar.
Depä çykyp, aşak baksam,	Çopan atýar sykylyklar,
Dursuň bilen gülli dere.	Depäň süri mally dere.
Hasar dagyň belent başy,	Höziriňe indi etdik,
Ümürläp dur ýazy-gyşy,	Gündüz kimin jaýlar tutduk,
Gök gübürdäp, ýagsa ýagşy,	Ýaşlarymyza lager etdik,
Bolýaň däli silli dere.	Hoş nesilli, illi dere.

(N. Pomtna).

1.Şygryň temasyny anyklaň we aýdyň.

2.Gök gübürdemek diýen aňlatmanyň manysyny düşündiriň we sözlük depderiňize ýazyň.

* * * *

212-nji gönükme. Köp nokatlara derek **-inji, -ne, -de, -ýan, -da, -dan, -ly** goşulmalarynyň degişlisini goşup, teksti okaň we şol sözleri depderiňize göçüriň Göçüren sözleriňizde haýsy çekimlileriniň sazlaşyandygyny aýdyň.

Baş... toparyň körpeleri yzçylygy öwrenmegi ýürekleri... düwdüler. Yz çalmagy gowy öwrenseň, ylaýta-da daglar... hem çöller... ugur tapyjy bolýarsyň. Olar özleriniň başlygynyň çagalyk... yhlasly yzçydygyny köp gezek eşidipdirler. Onuň ýeke bir mallaryň, ýabany haýwanlaryň däl, eýsern, serhedi boz... iki aýaklylaryň yzlarynam bir göräýdigi sypdyrman alyp barýandygy hakynda gyzyk... gürrüňler diňlapdiler.

(A. Orazmyradow, <<Doganlaryň daşuşygy>>).

1.Tekste sözbaşy tapyň.

2.Bu tekst sözleşiş haýsy stiline degişli?

213-nji gönükme. Nakyllary okaň we has gara ýazylan sözlerde haýsy çekimlileriniň sazlaşyp gelýändigini aýdyň.

1.Altynyň-kümüşüň könesi bolmaz, atanyň-enaniň bahasy bolmaz

2.Akyldan artyk baýlyk ýok, saglykdan gymmat zat ýok.

3. Bir günlük ýola düşseň, on günlük harjyňy göter.

4. Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýökmüdy?

5. Gerekli daşyň agramy ýok.

6. Ir turan işinden dynar.

1. Nakyllaryň manysyny öz düşünişiňiz boýunça aýdyp beriň.

2. Atanyň-enäniň bahasy bolmaz diýen temada baş sözlemden ybarat tekst ýazyň.

* * * *

214-nji gönükmä. Şygry labyzly okaň. Düzüminde **y, i** çekimlileri bolan iki we ondan-da köp bogunly sözleri tapyň, olarda haýsy çekimlileriniň sazlaşandygyny aýdyň.

ENÄNIN HÜWDÜSI

(Gysgaldylyp alyndy)

Malyň göwni ýazlarda,

Lalyň göwni sözlerde,

Meniň göwnüm sendedir,

Seniň göwnüň düzlerde.

Miwe köp bolsa eger,

Bag başyn aşak eger,

Saňa zyňňlýan daşlar

Eneň pahyra deger.

Epilýänçä bil, balam,

Bir dilegim bil, balam,

Maňa köp zat gerek däl,

Köpüň ogly bol, balam.

Kim serer kak, gurduny,

Kim söýer halk merdini,

Derdiňi men göterýän,

Sen göter il derdini.

(G. Ezizow)

1. Her bendiň mazmunyny, ondaky aýdyljak bolunýan pikiri öz sözleriňiz bilen düşündiriň.

2. Üçünji bendiň birinji, ikinji setirlerindäki bil sözüniň aýdylyşy iki setirde-de meňzeşmi, bil sözi şol setirlerde haýsy manylarda ulanylýar?

* * * *

215-nji gönükme. Nokatlaryň ýerine degişli **y** ýa-da **i** çekimlisini ýazyp, teksti depderiňize göçüriň.

Biziň obam...zda çagalar bagy bar. Men...ň enem çagalar bag...n-da işleýär. Ol çagalara ertek...ler aýdyp berýär. Käwagtlar çagalar mekdeb...ň sport meýdançasyna gel...p oýnaýarlar. Bir gezek aýd...m hem aýd...p berd...ler.

* * * *

216-nji gönükme. Teksti okaň we köp nokatlara derek **y**, **i** çekimlileriniň degişlisini ýazyp göçüriň.

Garry agtyg...ny gujag...na gysyp, onuň towar gulpag...ndan sypady. Körpeje çagan...ň gülüp duran şadyýan gözler...ne, ýüzüne mäh...r bilen seretdi Ginje maňlaýyndan öpdi. Garry bu wagt pikir-hyýalynda özün...ň bagtsyz çagalygy bilen agtygynyň bagtly hem şatlykdy çagal...gyny deňeşdir...p görýärdi. Şol wagt howl...nyň gapysy kak...ldy. Tarkyldyny eş...den Keýijek: «Ejem geldi, ejem geldi» diýip, enesin...ň goltug...ndan aýrylyp, gapa tarap ylgady.

(G. Gurbansähedow, «Keýijek»).

1. Tekstiň mazmunyna laýyk sözbaşy tapyň.

2. Tekstiň sözleşiş haýsy stiline degişlidigini aýdyň.

3. Teksti iki abzasa bölün, her abzasy düzgün boýunça ýazylmalysy ýaly ýazyň.

* * * *

217-nji gönükme. Hekaýany okaň we mazmunyny ýatdan aýdyp beriň.

Bir gezek Oraz çagalar bagyndan gaýdyp gelýärdi. Şu gün ol ona barýança sanamagy öwrenipdi. Oraz öýlerine ýetende, özünden kiçi gyz jigisi derwezäniň agzynda garaşyp durdy.

— Men eýýäm sanap bilýän, çagalar bagynda öwretdiler.

Ynha, seret men hazir basgançaklaryň hemmesini sanaýyn -diýip, Oraz öwümdi.

Olar ýökaryk çykyp başladylar. Oraz bolsa batly sesi bilen basgançaklary sanaýardy.

1. Hekaýanyň mazmuny esasynda düzülen aşakdaky soraglaryň jogabyny depderiňize ýazyň.
2. Ýazan jogaplaryňyzdaky **y** harply sözleriniň aşagyna bir çyzyk, **i** harply sözleriniň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

1. Petýa nireden gaýdyp gelyärdi?
2. Ol näçe çenli sanamagy öwrenipdi?
3. Petýa jigisi Walýa näme aýtdy?

218-nji gönükm. Göçüriň. Nokatlaryň ýerine degişli **y** ýa-da **i** çekimlisini ýazyň we ony ýazmagyňyzyň sebäbini aýdyp beriň.

Daşhowuz welaýat... Türkmenistanyň demirgazyg...nda ýerleşýär. Türkmenistanyň beýleki ýerlerine garaňda, has dem...rgaz...kda ýerleşend...gine görä, bu ýerde gys sowugrakd...r. Daşhowuz welaýaty ýurdymyz...n ul... oba hojal...k etraplaryn...ň-bir...dir. Pagta öndürmekde Mary welaýat...n-dan soň ik...nji, şal..., jöwen, ýörunja tohum...ny ýet...şirmekde bir...nji orn...eýeleýär. Türkmenistan özbaşdakl...gyny alandan soň, Tahýadaş - Köneürgenç demir ýol... Saparmyrat Türkmenbaýy şäherçesine ýet...rildi. Daşhowuz welaýatynda gadym... arh...tektura ýad...gärlikler... köpdür. Olara beýiklig... 62 metre ýetýän m...nara, Törebeg han...myň mawzoley..., Ys-mam...t atanyň mawzoleyi degişl...dir.

1. Tekste sözbaşy tapyň.
2. Teksti mazmunyna laýyk iki abzasa bölüň.

Türkmen diliniň birnäçe sözlerinde diňe **i** ýa-da **y** eşidilýär. Olar eşidilişi ýaly hem ýazylýar.

Meselem: iki, dyky, işimiz, gyzykly, kişmiş, tikipdir, dykypdyr we ş.m.

219-nji gönükm. Dik çyzygyň çepindäki sözleri sagyndaky sözler bilen deňeşdirip okaň, hersiniň aňladýan manysyny düşündiriň. Çepdäki sözlerde **i**, ýazylmagynyň sebäbini aýdyň.

Çig	çyg
dik	dyk
tikip	dykyp
işik	yşyk

Bu sözleriniň hersine degişli bir sözlem düzüp, depderiňize ýazyň.

NUSGA: Garpyzlar heniz çig, bişmändir.

220-nji gönükm. Özüňizden içinde tutuş **i** gelen sözlerden 10 söz, **y** gelen sözlerden hem 10 söz tapyp, depderiňize ýazyň we olarda, **i**, **y** ýazylmagynyň sebäbini düşündiriň.

NUSGA: bişipdir, gyrkylyk...

221-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň. Şolarda y we i ýazylmagynyň sebäbini düşündiriň.

DOST

Ýaz gelende gyzgyn çöle,
Hatarlap bag ekeli, dost.
Aýdym aýdyp güle-güle,
Mele suwa ýakaly, dost.
Bulduraşar alma, nary,
Her iýmişi derde däri,
Eziz myhman gelse bári,
Miwe bilen bakaly, dost.
Islän miwäň bolsun diýip,
ilim lezzet alsyn diýip,
Baglar göge galsyn diýip,
Dynman zähmet çekeli, dost.

(Ş. Caryýew).

1. **I** harpy ýazylan sözlerde nähili çekimlileriniň sazlaşygy bolýar:

2. **Y** harpy ýazylan sözlerde nähili çekimlileriniň sazlaşygy bolýar?

GAÝTALAMAK ÜÇIN SOR AGLAR.

1. *Türkmen diliniň çekimlileri aýdylanda diliň öňe, yza hereket etmegi taýyndan näçe topara bölünýär?*

2. *Türkmen diliniň inçe çekimlileri haýsylar? Olar aýdylanda diliň hereketi nähili bolýar?*

3. *Haýsy çekimliler ýögyn çekimliler? Ýögyn çekimliler aýdylanda diliň hereketi nähili bolýar?*

4. *Türkmen sözlerinde çekimlileriniň sazlaşyp ulanylyşy nähili?*

5. *Sözün birinji bogunda ýögyn çekimli gelse, soňky bogunlarynda nähili çekimli ulanylýar?*

6. Başga dillerden türkmen diline giren sözlerde çekimleriniň sazlaşygy türkmen sözlerindäki ýalymy ýa-da başgamy?

7. Sözlerde **y, i** çekimleriniň ýazylyş düzgüni nähili?

8. Orfografik sözlükden içinde hem inçe, hem ýögin çekimleri bolan alynma sözleri tapyň, aýdyp beriň.

Turkmenkultur.com